

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 82:179.7 “13/19”

Астаф'єв О. Г.,
доктор філологічних наук,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

У ДЗЕРКАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ТАНАТОЛОГІЇ

Рецензія на монографію Н. Панової “Дискурс самоубийства в українській, русській і англійській прозі кінця XIX – початку XX століття” (Бердянськ : Издатель Ткачук О. В., 2015. – 420 с.)

Самогубство – важлива філософська проблема, серйозний симптом соціальної нестійкості особистості і всього суспільства в цілому. Про смерть і самогубство у літературі, у різних її стильових системах, написано чимало. Наприклад, І.Смирнов про письменників-реалістів пише так: смерть кваліфікують вони як відсутність життя; незважаючи на всю тривіальність цього судження, вона призводить до ряду висновків, важливих для трактування реалістичного світогляду, згідно з яким умерти – значить згубити сенс свого існування, втратити свою функцію у соціальному механізмі. Отже, реалістичний герой здатний розкрити загадку смерті, просто кажучи, перестаючи дотримуватися життєвого розпорядку (“Смерть Івана Ілліча” Толстого).¹

Для розсекречення цієї загадки треба перейти в інобуття. Реалістична тимчасова смерть є лише хвороба. Непідтвердженість смерті – це тільки легенда, яку підтримують неосвічені люди (“Несмертельний Голован” Лєскова); смерть втручається у буття не у вигляді живих покійників, жертв-мстивців або “мертвих душ”, але у вигляді мертвого тіла (один із популярних мотивів у картинах 1850–60 рр., у Салтикова-Щедріна і Слєпцова) або “Живого трупа” (див. симуляцію смерті у “Що робити?”). Смерть героя є абсолютним кінцем реалістичної оповіді (тут цікаво звернути увагу на кінцівку “Шинелі” Гоголя). Якщо ж мова йде про царство мертвих, то воно змальовується як світ ще живих (“Бобок”, філософія М. Федорова; напр. на протигагу цьому зображенню світу живих як царства уже мертвих у “вторинних стилях”, скажімо, у “Танцях смерті” Блока). “Прилучення до смерті, – вважає І. Смирнов, – виступає як убивство себе в іншому (Раскольников), а не як убивство іншого в собі”.²

Наталя Панова у своїй монографії якраз намагається досягнути всю багатоаспектність проблеми суїциду та найбільш ефективних шляхів боротьби з цим явищем. Особливої уваги, вважає вона, потребує вивчення обставин, що ведуть до таких трагічних наслідків. Світоглядна актуальність суїцидальної тематики має безпосереднє відношення до питання про сенс буття особистості перед обличчям смерті. На сьогодні відчутна тенденція, згідно з якою тема смерті й

¹ Смирнов І. Мегаісторія / І. Смирнов. – М., 2000. – С. 34.

² Там само. – С. 34–35.

самогубства перестає бути філософською. Відповідь на метафізичне питання про смерть може бути тільки метафізичною. Саме тому вивчення проблеми самогубства з точки зору підстав людського буття є надзвичайно актуальною.

Порубіжжя XIX–XX століть – період глобальних змін для Росії, України та Англії. У цей час набуло поширення складне й суперечливе явище – декадентство, джерелом якого стала криза суспільної свідомості, розгубленість багатьох письменників перед різкими соціальними проявами дійсності. Провідними темами декадентства стали мотиви небуття і смерті, туги за духовними цінностями та ідеалами. У суспільстві прокотилася хвиля самогубств. Суїцидальні тенденції знайшли своє віддзеркалення і в художній літературі. Їх появі сприяла негативна суспільна ситуація. Письменники зображували суїцидальні спроби, фантазії, бажання і думки героїв, а також описували самогубства. Вони робили спроби розкрити внутрішній світ суїцидентів, зобразити їх думки, почуття, переживання, а також розглянути причини, що штовхнули до самогубства. Основне декадентське питання – це питання про сенс життя. Багато героїв намагаються знайти сенс життя, але їх пошуки залишаються безуспішними і вмирають вони нещасними.

Звісно, посмертна доля тіла героя чи суїцидента у дореалістичній літературі ототожнюється з діями душі героя. Як правило, ці сюжети будуються на уявленні про тяжких грішників, тіла яких годі поховати, їх не приймає земля. У реалістичній і постреалістичній літературі звернення до посмертної долі тіла ускладнюється: з одного боку, воно відсилає до народно-міфологічних конотацій, а з іншого – накладається на “норму” реалістів, і, розвиваючи сюжет, прирівнює “ще живого” до “вже мертвого”, тобто взагалі робить з героя бездушну тілесну оболонку. Так, зокрема, як приклад оргії тіл, а тепер бездушних фізичних об’єктів, будується оповідання Григорія Квітки-Основ’яненка “Мертвецький Великдень”. Деякі з цих тіл причетні до потойбічного, бісівського світу (скажімо, одна з дівчаток кричить: “Пусти, мамо; пусти, мамо, і мене на празник. Зачим мене породила, нехрищену схоронила, під порогом положила, та й до себе не приймаєш!”). Тіло цієї дівчинки не підлягає похованню, тому воно повертається назад, на землю. А головного персонажа твору, Нечипора, цей потойбічний світ відштовхує (“заспівав півень... Шарасть! Розсипались наші мертвеці і кістки забрязчали...”) – він жива християнська душа.

Згідно з християнським світоглядом, земне перебування людини – лише епізод, увертюра до вічності. З фізичною смертю людини її буття не переривається, а лише змінює свій статус. У життях святих, наприклад, смерть не обриває ні шляху, ні сюжету повіствування, а навпаки – часто його починає: і в літературних, і в іконописних життях після епізода смерті продовжуються діяння святого, набуваючи форми створених ними чудес (земного виявлення його святості). Більше того: у життях смерть тлумачиться як “вторинна” й істинна проекція героя у вічність, возз’єднання з Богом. На цьому принципі збудована “Енеїда модерна альбо дивні пригоди ченця Григорія Чудотворця, який на Україні що 300 літ воскресає” Леоніда Полтави.

Дослідниця ретельно проаналізувала праці відомих психологів (А. Адлер, Е. Дюркгейм, К. Меннінгер, В. Франкл, Н. Фарбероу, З. Фройд, К. Г. Юнг,

Е. Шнейдман, А. Амбрумова, В. Тихоненко, В. Войцех, Л. Юр'єва, В. Толубяк, А. Глузман, Т. Яценко, В. Єфремов); філософів (Н. Бердяєв, В. Соловйов, Ф. Ніцше, А. Шопенгавер), використала монографії, присвячені питанням декадансу (Д. Затонський, Д. Наливайко, Т. Гундорова, Р. Ткаченко, К. Савельєв, І. Гофштеттера, В. Ходасевич), модернізму (О. Астаф'єв, Т. Гундорова, Ю. Ковалів, М. Наєнко, В. Моренець, С. Павличко, Я. Поліщук, Н. Шумило).

У першому розділі “Поетика суїциду як явище тематології” самогубство розглядається в контексті сучасних теорій ментальності, а також як соціально-психологічна, філософська та релігійна проблема. Категорія смерті (і суїциду) зберегла статус семіотично моделюючої категорії, додамо від себе, в українській еміграційній ліриці. Особливе місце займає вона у творчості Євгена Маланюка (*“І все боюсь: скінчиться термін, / А я не скінчу завдання / І попливу один, без керми, / У тьму вмираючого дня”*). Проблема сенсу людського життя переломлюється у Євгена Маланюка не в проблему самовбивства, хоч такі мотиви, у хвилину слабості, з'являються теж (*“І ви покажете (укотре?), як роздерти Ланцюг часу, хвилин змертвілий тяг, Як перейти в палкі обійми смерті – Із зимних пазурів життя”*), а в проблему свого бачення усього суцього. Смерть для нього не вирішує ніяких проблем, бо вона поріг, за яким нічого нема. Жити треба тут, на цій бездержавній землі, де є і рай, і пекло, і його проймає одна турбота – зробити людину вірною собі, своїй державі, своєму народові, своїй долі. Сенс життя міститься у самій людині, у її ставленні до світу, до прекрасного (*“Зареготяться в пику лютій долі, Під галас хвиль напружить паруси І пить, і пить на дикому роздоллі Безмежний шал безкрайньої краси!”*), поет уводить красу у кодекс головних цінностей особистості, вважає її за ефективний засіб формування національної самосвідомості, збагачення пристрастями, переживаннями, інтересами.

Те, що не підвладно розумові, має відкритися чуттєвому осягненню суцього, воно буде всесильним, якщо розвиватиметься у сфері прекрасного. Розум важливий і потрібний, але якщо він не навчиться цінувати краси, доторкатися до її сокровених тайн, то може повернутися проти людини, ще більше віддалити її від омріяної свободи і державності. Пізнання розуму – це пізнання серця, краси, державної могутності людини і її слабості.

Розум людини спирається на очевидність, але що таке очевидність, як не абсурд. Тодось Осьмачка пише: *“І тривога лютіше єство моє ссе, / і кругом безпорадно дивлюся, / що нічого стихія мені не несе / і жадання погаснути мусять”*. Як повинна людина вести себе перед світом, що її розчаровує? Що їй вибирати: ностальгію самоти і відчаю чи розпорошений універсум? Чи їй жити і побиватися у безконечних стражданнях і муках, чи все ж спробувати дізнатися: як взагалі поєднати логіку думки з необхідністю смерті: *“Один я на світі, мов Юда в гаю на вірьовці!...”* Але Тодось Осьмачку цікавить не самовбивство взагалі, а самовбивство у духовному плані, втрата людиною своєї ідентичності. Завдання полягає в тому, щоб пізнати себе і втриматися на гребені цього пізнання. Отже, поняття абсурдного існування у першу чергу прикладається до проблеми свободи, яка міститься навіть не стільки в опозиції до влади, скільки у бунті проти існуючих внутрішніх і зовнішніх,

об'єктивних і суб'єктивних умов. Бунт, повстання є насамперед конфронтацією людини з її ж таки невіглаством. Бунтувати – означає ставити світ під питання. Щоб будувати життя, треба насамперед його бачити, розуміти, що в цьому світі нема і не може бути ніякої надії. Людина має знати, що вона живе лише сьогодні і що в неї нема ніякого завтра. Якщо це завтра і прийде, то вже не до неї, а до нащадків. Тому треба жити у теперішньому, жити справжнім людським життям.

У другому розділі “Персоносфера суїцидальних творів” проаналізовано особистості персонажів-самогубців та їх ціннісні орієнтації, їх свідомість і самосвідомість, а також форми поведінки. Дослідниця подає вичерпні психологічні характеристики суїцидальної поведінки героїв в українській, російській та англійській прозі, здійснено порівняльний аналіз суїцидальних актів у художніх творах. Вона, зокрема, акцентує на тому, що багато героїв в трагедіях В. Шекспіра кінчають життя самогубством (“Король Лір”, “Отелло”, “Гамлет”, “Юлій Цезар”, “Макбет” та ін.). У трагедії “Ромео і Джульєтта” закохані випивають отруту, бажаючи назавжди залишитися разом, та все ж у їх самогубстві звучить гімн любові і життя.

В. Шекспір змальовує прірву між надіями людей епохи Відродження і дійсністю. Провідна тема його творів – падіння моралі, руйнівна сила грошей та обмеження прав людини. Драматург вводить суїцидальний мотив, щоб відобразити настрої розчарування, розгубленості й трагізму людини епохи Відродження. Варто відзначити і особливе сприйняття смерті в той час. Якщо в середні віки самогубство оцінювалося не однозначно, воно вважалося проявом волі людини, відвернувшись від Бога і зверненого до самого себе, то гуманісти ставилися до суїциду не так однозначно. Смерть, в тому числі і добровільна, не була гріхом чи забороненою темою. Вона природна, її не потрібно боятися, вона легка і не без користі. Смерть це найкращий дар, який дістався людині від природи.

На прикладі багатьох творів української, російської та англійської прози Наталя Панова розглядає цілий комплекс психологічних проблем персоносфери: персонаж-самовбивця і його ціннісна орієнтація, самовбивство заради очищення і святості і заперечення зла в світі, самовбивство як спосіб уникнути ганьби і зберегти честь або ж утвердити любовне почуття. Для розуміння глибинних принципів цього психологічного феномена багато важать такі проблеми, як свідомість і самосвідомість персонажа, його внутрішній конфлікт, душевний дисбаланс, особисте горе, розчарування і заперечення сенсу життя, реакція на психотравматичні обставини. Є ще один аспект проблеми, підкреслений дослідницею – форми поведінки персонажа-самовбивці, вона розглядає різні поведінкові моделі, серед них шантаж, театральну поведінку (маску), карнавальну та інші.

У третьому розділі “Предметний світ суїцидальних творів як відображення душевного розладу і психотравматичних обставин” всебічно проаналізовано предметний світ суїцидальних творів, бо слушно підкреслює дослідниця, що на речах і предметах, які оточують суїцидента, лежить відбиток душевного розладу і психотравматичних обставин. Тут у центрі уваги дослідниці такі суїцидні “коєфіцієнти”, як пейзаж у дзеркалі художньої танатології, природа як мова опису, світ речей і предметів як духовний простір суїцидальної свідомості, міфопоетична

атрибутика світу речей, річ як причина самовбивства та ін.

Дуже тонко проаналізоване, напр., оповідання “Прощай, життя” Архипа Тесленка, найтонші душевні коливання героя, а також його внутрішній світ представлений у формі щоденникових записів. Головний герой оповідання – вчитель. Повернувшись із заслання, він потрапляє у скрутну ситуацію: зіпсовано стосунки з рідними людьми; зруйновано мрії про подальшу щасливого життя; стара, холодна хата; бідність і докори старого батька. Однак, незважаючи на це, герой радіє і захоплюється природою, а також навколишньому світом. У творі важливе місце займають пейзажні замальовки. Через опис природи автор передає душевний стан героя: “Тепло, сонячно, гарно. Синіють скрізь проліски; кузьки усякі вилазять на сонце, мухи вчаться літати, співають пташки. Так любо. Весна оживає ... Боже! Іду і так мені бажається поділитися з кимсь враженнями, повтішатися красою”.

Душевну трагедію героя Тесленко передає через внутрішній монолог: “Природо, краса свята, божественна! Та ти ж и минулий рік робила це ж саме, розцвітала й раніш, и на той рік це ж саме робитимеш, і ще й ще... А я ... розцвів, одцвіту незабаром і ...ніколи вже, ніколи не зацвіту більш. Ах, молодість, молодість моя! Ти ж така неповоротка, єдина у мене; чого ж бо ти так Марно проходиш?!” Згадуючи і аналізуючи своє загублене життя, колишній вчитель вперше починає замислюватися про самогубство. Тим більше, що останнім часом газети рясніють заголовками про суїцидальних випадках. “Так много самогубств тепер. Підеш коли в читальню в Коржів Яр, – самі самогубства в газетах. А якби й дійствительно гарно вмерти, вмерти, як оце садки зацвітуть, соловейко защебече”.

Дослідниця наголошує, що в оповіданні пейзажні замальовки вплетені в загальну систему образів, вони задають загальний настрій і дають можливість розкрити образ персонажа-самогубці. За допомогою опису природи письменник акцентує увагу на психологічному стані героя-самогубці, зображає конфлікт героя з самим собою і з навколишнім світом. Пейзажні замальовки дають можливість відчувати ту дисгармонію стосовно світу, яку відчуває кинутий усіма учитель. Опис природи в оповіданні “Прощай життя” дає можливість краще уявити трагічну атмосферу твору, проникнути у внутрішній світ героя, дізнатися його думки і почуття перед вчиненням самогубства. Новим просвітленим поглядом оцінила дослідниця світ речей в оповіданнях “Брегет” і “Гранатовий браслет” Олександра Купріна, романах і оповіданнях Артура Конан-Дойля про Шерлока Шолмса, предметну мівфопоетичну атрибутику у “Портреті Доріана Грея” Оскара Вайльда та ін.

Наталія Панова розглядає суїцид як важливий компонент художньої картини світу, що багато говорить про сучасну стосовно суїцидента цивілізацію. Своєю концептуальною, ґрунтовною і глибоко аналітичною роботою Наталя Панова вводить нас у проблему “Осені Середньовіччя” (Гейзінга), у царину дискусій філософів, літературознавців, психологів, релігіє знавців про суїцид як історико-культурний феномен антропології і художньої літератури.